

# YAKINÇAĞ ANADOLU İNSANLARINDA YÜZ İSKELETLERİNİN BİYOMETRİK İNCELEMESİ

Tayfun Bilgin<sup>1</sup> Tonguç Sülün<sup>2</sup> Metin Özbek<sup>3</sup> Mehmet Beyli<sup>4</sup>

Yayın kuruluna teslim tarihi : 18. 2. 1994  
Yayın kuruluna kabul tarihi : 26. 7. 1994

## ÖZET

Erzurum yöresinde su kanalı açma çalışması sırasında tesadüfen insan iskeletlerine rastlanmıştır. İskeletlerde yapılan incelemelerde bunların yakınçağımızın insanına ait olduğu saptanmıştır. İskeletlerde görülen yanık izleri bunların ölüm şekillerinin normal olmadığını ortaya koymuştur. Kazıda aynı bireye ait kafatası ve kemikler birarada ve düzenli olarak ele geçirilmediğinden sadece kafataslarında (62 adet) inceleme ve ölçüm yapılarak bu dönem insanımız karakteristik kafa ve yüz tipi belirlenmiştir. Ölçümler ve indisler "Geç Bizans" dönemiyle yaşıt İznik topluluğuyla morfolojik ve biyometrik açılarından karşılaştırılarak aralarındaki genetik yakınlık derecesi belirlenmeye çalışılmıştır. İki toplum arasında kafatasları açısından önemli bir morfolojik farklılık saptanmamıştır.

**Anahtar sözcükler:** Kraniyometrik ölçümler, Geç Bizans Dönemi, Yakınçağ

## GİRİŞ

Geçmiş dönemlerde yaşamış insanların biyometrik yapıları hakkındaki bilgilerin önemli bir kısmı o insana ait iskelet kalıntılarından elde edilmektedir. Antropometrik ve antroskopik açıdan incelenen birey ve bunların oluşturduğu topluluğun yaş ve cinsiyet dağılımları, ölüm sebepleri, sağlık sorunları ve bazı kültürel özellikler ortaya konurken diğer toplumlarla biyolojik ilişkileri de belirlenebilmektedir (9, 14). Topluluklar arası biyolojik yakınlık derecesinin belirlenmesinde başvurulan ölçütlerden birisi de ölçülemeyen özelliklerdir. Bunların kalıtsal karakterli olduğu bildirilmekle beraber (2), hem kalıtsal hem de çevresel faktörlere bağlayan araştırmacılar da vardır (3, 7).

## ABSTRACT

### BIOMETRIC INVESTIGATION OF THE SKULLS OF NEW AGE ANATOLIAN PEOPLE

*Some human skeletons were found by chance during digging of a new waterway in Erzurum. After investigation of those skeletons it was found out that they belonged to New Age Era. On the skeletons there were some traces of burn, proving that their deaths were not normal. Due to the fact that the bones and skulls belonging to the same skeleton could not be found together and ordered, the measurements and the investigation was carried out only on skulls (some 62). Through this investigation and measurements the characteristic skull and face pattern of people that lived in this era was decided. The results of the measurements were compared biometrically and morphologically with results of İznik population from the Late Byzantine Era in order to find out the genetical similarity of those two population. It was found that there was no significant morphological difference between those two population.*

**Key words:** Craniometric measurement, Late Byzantine Era, New Age.

İnsanın filogenetik evrimi süresince beyin kapasitesinde görülen artışa paralel olarak beyin iskeleti büyümüş, buna karşın yüz iskeleti küçülmüştür. Uygarlaşan insan topluluklarında; ileri teknolojiye gelişmeler, yumuşak gıdalarla beslenme gibi faktörler sonucu çigneme kaslarına olan ihtiyacın giderek azalması filogenetik evrimde bu kasların bir kaçında daha az derecede gelişmeye ve buna bağlı kemik yapılarında küçülmelere neden olmuştur. Böylece yüz iskeletinin gelişimi beyin iskeletine göre daha sınırlı kalmıştır (1, 11).

Farklı uygarlık düzeyine erişmiş toplumlarda kendini gösteren farklı teknolojik gelişmeler, göçler hastalıklar vb. gibi çevresel faktörler toplumlar ara-

1 Doç Dr İÜ Diş Hek Fak Protetik Diş Tedavisi Anabilim Dalı

2 Doktora Öğr İÜ Diş Hek Fak Protetik Diş Tedavisi Anabilim Dalı

3 Prof Dr HÜ Antropoloji Bölümü

4 Prof Dr İÜ Diş Hek Fak Protetik Diş Tedavisi Anabilim Dalı

sında "mikro evrim" olgusunun bölgesel olarak ortaya çıkmasına neden olmuştur (1, 13).

Bu çalışma, bir iskelet toplumunda insanın filogenetik evrimi çerçevesinde kafatası düzeyinde sınırlı kalarak, yakınçağımız Erzurum insanı "Geç Bizans dönemi" ile yaşıt iznik insanıyla morfolojik ve biyometrik açılardan karşılaştırarak aralarındaki genetik yakınlık derecesini tesbit etmeye yöneliktir.

## GEREÇ-YÖNTEM

Erzurum yöresinde su kanalı açma çalışması sırasında insan iskeletlerine rastlanması üzerine, Erzurum müzesi tarafından 1992 yılında başlatılan kazı çalışmalarında toplu halde gömülü olan bu insan iskeletleri ortaya çıkarılmıştır. İskeletler daha sonra incelenmek üzere Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümüne gönderilmiştir. Yapılan incelemelerde iskeletlerle beraber bulunan bazı eşyalar (kemer tokası, fış parçaları vs.) bunların yakınçağımız insanına ait olduğunu göstermiştir. Ayrıca iskeletlerin bir kısmının yanmış olduğu bir kısmının ise kanal çalışması sırasında iş makinaları tarafından tahribata uğratılmış olduğu görülmüştür. Çalışmamızda sadece kafatasları ve dişler dikkate alınarak toplam 62 kafatası (22 calva, 10 calvaria, 30 calvarium) ve 297 diş (90 izole) incelenerek değerlendirilmeleri yapılmıştır. Eski anadolu iznik topluluğu ile istatistiksel olarak karşılaştırılmıştır.

Kafatasları: HÜ, Antropoloji Bölümü laboratuvarında incelenerek gerekli temizleme ve onarım işlemlerinden sonra calva, calvaria, calvarium şeklinde sınıflandırılmış, sonra da cinsiyete, yaş ve ırk saptaması yapılmıştır.

Eldeki kafataslarının hepsinin erişkin bireylere ait oldukları yaşlarının saptanmasıyla ortaya çıkmıştır. Kazıda aynı bireylere ait kafatası ve diğer kemikler bir arada düzenli olarak ele geçirilemediğinden yaş ve cinsiyet belirlenmesinde, sadece kafataslarındaki suturlara ve çeşitli morfolojik ayrıntılara bakılmıştır (4, 6, 8).

Yaş ve cinsiyetleri belirlenen kafatasları üzerinde Antropometri tekniği ile 18 ölçü alınmıştır.

### - Kafataslarında Alınan Ölçüler:

1. Maksimum kafa uzunluğu
2. Maksimum kafa genişliği
3. Kafatası yüksekliği
4. Minimum alın genişliği
5. Maksimum alın genişliği
6. Üst yüz yüksekliği

7. Bimaxiller genişlik
8. Bizyomatik genişlik
9. Kafa kaidesi uzunluğu
10. Üst alveoler ark genişliği
11. Damak uzunluğu
12. Damak genişliği
13. 1. küçük azı (İ.K.A.) -III. büyük azı (III.B.A.) arası uzunluk (alt ve üst çene için)
14. Mandibula gövde uzunluğu
15. Mandibula gövde yüksekliği
16. Mandibula gövde kalınlığı
17. Bicondylar genişlik
18. Bigonial genişlik

Kemikler üzerinde alman çeşitli ölçülerden hareketle endisler hesaplanmaktadır. Endisler iki ölçümün birbirine oranını verirken aynı zamanda metrik değerler tanımsal hale getirilmektedir. Böylece iskelet ya da iskelet topluluklarının morfolojik yapıları belirlenmekte, istatistiksel olarak topluluklar karşılaştırılmaktadır (5). Bu çalışmada kafatası ve yüz iskeletlerinde dokuz adet endis hesaplanarak topluluğun morfolojik yapısı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Hesaplanan endisler şunlardır:

### 1. Transvers Alın Endisi:

Minimum ve maksimum alın genişlikleri arasındaki ilişki transvers frontal endis ile belirlenir. Bu endis aim kemiğinin arkaya doğru güçlü bir şekilde genişlemesini ifade eder. Bu endis sınıflamasına göre crestler birbirine paralel (nondivergent) birbirlerinden uzak (divergent) veya birbirinden çok bariz olarak (markedly divergent) uzaklaşmışlardır (1, 8). Bunlar üç sınıfta değerlendirilir:

- a) Çok ayrışık aim x-80
- b) Normal ölçülerde ayrışık alın 80-99.5
- c) Paralel alın 100-x

### 2. Transvers Fronto-Parietal Endis:

Maximum kafa genişliği ile minimum alın genişliği arasındaki ilişkiyi bu endis sağlar (8). Kafatasının vertikalden görüntüsünü tanımlar ve üç sınıfta değerlendirilir.

- a) Dar alın x-66
- b) Orta derecede alın 66-68.9
- c) Geniş alın 69-x

### 3. Üst Yüz endisi

Üst yüz yüksekliği ile bizyomatik genişliğin birbirine oranlanması sonucu elde edilir. Üst yüz yüksekliğinin büyük olması üst yüz endisinin değerini yükseltir. Bu endis yüzün yüksekliği genişliği arasında

daki ilişkiyi ortaya koyarak yüzün biçimi hakkında bilgi verir (8). Beş sınıfta değerlendirilir;

- Çok geniş yüz x-45
- Geniş yüz 45-49.9
- Orta derecede geniş yüz 50-54.9
- Dar yüz 55-55.9
- Çok dar yüz 60-x

**4. Jugo-Frontal Endisi:** Bizygomatic ark genişliğinin, minimum frontal genişliğe oranlanması sonucu elde edilir.

**5. Jugo-Mandibular Endisi:** Bizygomatic ark genişliğinin bigonial genişliğe oranıyla elde edilir.

Bu endisler ne kadar birbirlerine yakın değerler verirlerse ve ne kadar yüksek olurlarsa yüz konturları o kadar kare veya dörtköşe olur. Jugo-frontal endis kadında daha yüksektir. Çünkü seks ayrımı zygomatic arkta minimum frontal genişliğinden daha önde gelir (1).

#### 6. Transvers Kafa Yüz Endisi

Çeşitli insan gruplarında bu endisin dalgalanması kuşkusuz yüz iskeletinin yer yer güçlü bir gelişim göstermesi sonucu alınmıştır (1). Kadınlarda zygomatic genişliğin az olması nedeniyle bu endis erkeğe göre düşüktür. Yüksek endis değerlerinde zygomatic kemikler Norma verticalis'ten bakıldığında belirgin bir çıkıntı yapar ve bu durum phenozygie olarak nitelendirilir. Düşük endis hesaplandığında zygomatic arklar ya hiç görünmez ya da kısmen görünürler: Buna da cryptozygie denir (1, 8).

- Cryptozygie (görülüyor) x-99
- Phenozygie (kolaylık görülüyor) 100-x

#### 7. Kafa Endisi:

Horizontal cranial indis olarak da adlandırılır. Kafa genişliğinin kafa uzunluğuna oranıyla elde edilir. Kafanın üstten görünümünü tanımlamak için kullanılır. Yedi sınıfta incelenir (6, 8).

- Aşırı uzun x-65
- Çok uzun 65-69.9
- Uzun 70-74.9
- Orta genişlikte 75-79.9
- Yuvarlak 80-84.9
- Çok yuvarlak 85-89.9
- Aşırı yuvarlak 90-x

#### 8. Flower Diş Endisi:

Bu endis kafa kadesi uzunluğu ile I.küçük azı-III. büyük azı uzunluğu arasındaki ilişkiyi saptar. Üst

ve alt çene için ayrı ayrı hesaplanan bu endis değerine göre dişler;

- Mikrodontik 42'den küçük
- Mesodontik 43-43.9
- Megalodontik 44'den büyük olarak sınıflandırılır.

#### 9. Damak Endisi

Damak kemiğinin biçimini tanımlamak için başvurulan endistir. Üç sınıfta değerlendirilir. Damak uzunluğunun damak genişliğine oram ile elde edilir (8).

#### Klasik sınıflama

- Dar damak x-80
- Orta genişlikte damak 80-84.9
- Geniş damak 85-x

Kafatasları ve yüz iskeletleri üzerinde alınan ölçülerin ve hesaplanan endislerin, aritmetik ortalamaları (x) standart sapmaları (s) hesaplanmıştır. Yakın çağımız erzurum topluluğunun dönem bakımından kendisine daha yakın olan Geç Bizans Dönemi İznik Toplumuyla olan biyolojik yakınlık derecesinin saptanmasında "Student t" testi ve grafiklerden yararlanılmıştır.

#### BULGULAR

Cinsiyet Dağılımı: Bireylerin cinsiyet dağılımı ile ilgili bilgiler tablo I'de verilmiştir.

Tablo I'de görüldüğü gibi 62 bireyden oluşan erişkin topluluğun %79.03'ü erkek (49 birey), %17.74'ü kadın (11 birey), %3.2'si cinsiyeti kesin olarak belirlenemeyen (2 birey)'den oluşmuştur (6). Normal bir toplumda erkek-kadın oranının 1'ye yakın olması beklenirken (4) Erzurum toplumunda erkeklerin oldukça fazla olduğu gözlenmiştir. İznik toplumunda da benzer durum sözkonusudur (5).

#### Yaş Dağılımı

Yaş hesaplamada esas olarak kafataslarındaki suturların kapanma dereceleri dikkate alınmıştır (6, 8). Erkek yaş ortalaması  $38.50 \pm 14.76$ , kadın yaş ortalaması  $40.12 \pm 5.50$  olarak saptanmıştır (Tablo II).

Tablo II'de de görüldüğü gibi incelenen tüm seride genel yaş ortalaması 39.31'dir. Bireyler dikkate alındığında yaş; erkeklerde  $38.50 \pm 14.76$ , kadınlarda  $40.12 \pm 15.50$  olarak belirlenmiştir. Toplulukta yaş dağılımı cinsiyete göre yapıldığında kadın yaş ortalamasının daha fazla olduğu saptanmıştır. İznik toplumunda da benzer duruma rastlanmıştır (5, 10).

Sutural yaşlandırmadan başka, her ne kadar gövde ve kafatası kısımları arasında bir ilişkilendirme bulunma sırasındaki karışıklıktan ve dikkatsiz toplanmadan ötürü yapılamadıysa da Erzurum iskeletlerinin var olan 7 bireyin (6 Erkek +1 Cinsiyeti belirsiz) kalça kemiğinde Pubis eklem yüzeyinin (Facies Symphseas) morfolojisinden yararlanılarak topluluğun ortalama yaş dağılımı (18-50) olarak hesaplanmıştır (6). Yaş dağılımı ve iskeletlerdeki yanık izlerine bakılarak topluluktaki bireylerin ölüm şekillerinin normal olmadığı kanısına varılmıştır.

### İrk Dağılımı

62 bireye ait iskelet kalıntıları sadece kafatasları değerlendirilerek %83.8'inde (52 birey) ırk tayini yapılabilmektedir. İrksal yapının belirlenmesinde kafataslarında hesaplanan endislerle birlikte bazı morfolojik ayrıntılar dikkate alınmıştır (6, 8). Erzurum topluluğuna ait kalıntıların irksal dağılımına ilişkin veriler Tablo III'de gösterilmiştir.

Tablodan anlaşılacağı üzere Erzurum topluluğu heterojen (karışık) bir yapı sergilemektedir. Bu heterojen yapı içerisinde en sık rastlanan ırk grubu %32.2 ile Alpin grubudur. Bunu %17.7 ile Akdeniz ve %11.2 ile Alpin+Akdeniz izlemektedir. Diğerleri birbirlerine yakın değerler göstermekle beraber azınlıktadır. %16 oranını ise ırkların çeşitli oranlarda karışımıyla ortaya çıkan ve belirli bir sınıflamaya dahil edilmeyen bireyler oluşturmaktadır. İznik topluluğunda da aynı şekilde heterojen yapı sergilenmektedir.

### Kafataslarının Morfolojik Yapısı

Cinsiyet dağılımına dayandırılarak iki gruba ayrılan kafatasları, İznik topluluğu ile aralarındaki morfolojik ilişkiyi belirlemek amacıyla istatistiksel olarak karşılaştırılmıştır.

Kafataslarındaki (calva, calvaria, calvarium): Özbek (8) tekniğiyle 18 ölçü alınmış ve 9 endis saptanmıştır. Ölçü ve endisler Tablo IV, V, VI, VII'de gösterilmiştir. Ayrıca endis değerleri her iki toplum için Grafik I-II'de belirtilmiştir.

### Transvers Frontal Endis

Bunlara göre bizim incelediğimiz topluluktaki erkekler 77.99 endis değerleriyle çok ayrışık alın sınıfına girmektedir. Kıyasladığımız İznik topluluğundaki erkekler 78.48 endis değerleriyle aynı sınıfta yer almaktadır. Aradaki fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ).

Erzurum topluluğu kadımları 80.03 değeri ile normal ölçülerde ayrışık alın, İznik topluluğu kadımları

da 84.43 endis değerleriyle aynı grupta yer almaktadırlar. İki grup arasındaki fark istatistiksel olarak  $0.0>p>0.001$  düzeyinde ileri derecede anlamlı bulunmuştur.

### Transvers Fronto-Parietal Endis

İncelediğimiz topluluktaki erkekler 67.89 endis değeriyle orta derce alın sergilemektedirler. İznik erkekleri de 67.02 endis değerleriyle aynı grupta yer almışlardır. Aradaki fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ).

Erzurum topluluğu kadınları 68.3 endis değeri göstermesine karşın İznik topluluğu kadınları 70.01'lik bir değer sergilemektedirler. İki topluluk arasındaki fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ).

### Üst Yüz Endisi

Erzurum erkeklerinde bu endisin 54.30 olmasına karşın İznik erkeklerinde 52.59 bulunmuştur. Fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ). Her iki toplum orta derecede geniş yüz yapısı sergilemektedir.

Erzurum kadınları 53.25 endis değeri ile orta derecede geniş yüz sınıfına İznik kadınları ise 49.95 endis değeri ile geniş yüz sınıfına girmektedir. İki toplum kadınları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır ( $p<0.05$ ).

### Jugo-Frontal-Jugo Mandibular Endis

Erzurum topluluğundaki erkek değerleri (Jugo-Frontal endis: 70.55, Jugomandibular endis: 73.59) birbirine yakın ve yüksektir. Bu nedenle yüz konturları dörtköşe şekline yakınlık gösterir. Erzurum kadınlarda (Jugo-Frontal endis: 94.02, Jugo-Mandibular endis: 70, 76) düşük değer verdiğinden yüz aşığına doğru hissedilir biçimde daralan bir seyir izlemektedir.

### Cranio - Facial Endis

Erzurum topluluğu erkeklerindeki 91.76 endis değeri elmacık kemiklerinin verteksten bakıldığında görülmeyeceğini gösterir. İznik topluluğu erkekleri de 99.43 değeri ile aynı özelliği göstermektedirler. İki toplum erkekleri arasındaki fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ).

Erzurum kadınları 94.03 İznik kadınları 96.95 endis değeriyle cryptozygie göstermektedir. Aradaki fark istatistiksel olarak anlamsızdır ( $p>0.05$ ).

### Kafa Endisi

İncelediğimiz erkek toplumunda kafa üstten yuvarlak bir görünüm arz etmektedir ( $x= 82.77$ ). İznik

topluluğunda  $x=81.31$  endis değeriyle yuvarlak bir yapı sergilemektedir. Fark istatistiksel olarak anlamsızdır.

Erzurum kadınları 80.80, İznik kadınları 82.64 endis değeriyle istatistiksel olarak anlamsız fark ( $p>0.05$ ) sergilemektedirler.

#### Flower Diş Endisi

Bu endisin düşük olması o grubun küçük dişli olduğunu gösterir (1). Bizim bulgularımıza göre; Erzurum topluluğunda erkekler 38.72 üst çene değeriyle küçük dişli, alt çenede ise 43.45 değeriyle orta boy diş grubunda yer almaktadırlar.

#### Damak Endisi

Serileri "Student t" testi ile istatistiksel olarak kıyasladığımızda; incelediğimiz toplulukta erkekler 113.02 endis değeriyle geniş damak, iznik topluluğundaki erkekler 84.03 değeriyle orta genişlikte damak grubunda yer almışlardır. Fark istatistiksel olarak ileri derecede anlamlıdır ( $p<0.001$ ).

Erzurum kadınlarında bu değer 115.55 (geniş damak), iznik kadınlarında ise 79.25 (dar damak) düzeyindedir. Aradaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır ( $0.05>p>0.02$ ).

### TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırma yakınçağımız insanının, yüz iskeletlerindeki morfolojik ve kraniyometrik özelliklerini ortaya koymak, benzer yöntem ve tekniklerle incelenen İznik geç bizans çağı yerleşim grubu ile olan ilişkisini saptamak amacıyla yapılmıştır.

İncelediğimiz iskeletler toplu olarak aynı yerde bir kanal açma çalışması sırasında ele geçmiş yakın tarihimize ait olduğu iskeletlerin yanında ele geçen eşya kalıntıları sayesinde tahmin edilen erişkin insanlara aittir. Erzurum iskeletlerinde ölçülebilir durumda olan 49 erkek (14 calva, 8 calvaria, 27 calvarium), 11 kadın (6 calva, 2 calvaria, 3 calvarium) ve 2 cinsiyeti belirsiz erişkin kafatasının temizleme ve restorasyon işlemleri yapıldıktan sonra, kafatasları üzerinde 18 ölçü alınmış ve bunlardan 9 endis hesaplanarak her ferdin çeşitli sınıflandırmalara göre ayrıldıkları tipleri saptanmıştır. Elde edilen değerler yüz iskeletlerinin biyometrik özelliklerini belirlemek üzere erkek, kadın, cinsiyeti belirsiz gibi seriler halinde düzenlenmiştir.

Varılan biyometrik sonuçlara göre, yakınçağımız erzurum insanları genellikle yuvarlak kafa tipinde olup, orta derecede gelişmiş bir alın, dört köşe şek-

line yakın orta derecede geniş yüz tipi, geniş damak şekli, küçük dişler, fırlak olmayan yüz profili bu dönem insanımızın karakteristik kafa ve yüz tipleridir.

Morfolojik yapısı böylece ortaya konulan yakınçağımız erzurum topluluğunun eski anadolu iznik (Geç Bizans Dönemi) topluluğu ile biyolojik ilişkilerini belirlemek amacıyla ölçüm ve endislerin ortalamaları "Student t" testi ile karşılaştırılmıştır.

Alpagut (1) aslantepede topluluğunda erkeklerde üst çenede ortalama 39.08 (küçük dişli) değerini bulmuştur.

İznik (5) ve çayönü (10) serilerinde "Flower diş endisi" hesaplanmadığından kıyaslayamadık.

İki toplum arasındaki kafataslarının ölçüm ve endisleri açısından istatistiksel anlamda önemli bir morfolojik farklılık saptanmamıştır.

Toplumların "yerleşik" ya da "göçebe" kategorisinden birisine ait olması durumunda ancak genetik yakrabalık (biological distance) dereceleri önem kazanacaktır (1). Bu nedenle Geç Bizans Dönemi ile Yakınçağ Erzurum toplumları arasında, belirgin bir farkın çakmaması sürpriz olmamıştır.

Damak endisinin her iki toplumun erkek ve kadında, üst yüz endisinin ise sadece kadında farklılık göstermesi, mikro-evrim olgusundan bahsetmek için yeterli olmadığı kanısındayız.

## KAYNAKLAR

1. Alpagut B. İnsan yüzünün evrimi açısından aslantep (Geç Roma Dönemi) yüz İskeletlerinin Biyometrik İncelemesi. Doçentlik Tezi. Ankara, 1981.
2. Berry AC, Berry RJ. Epigeneic Variation in the Human Cranio. *Journal of Anatomy* 1967; **101**: 361-9.
3. Berry AC. Factors Effecting the Incidence of Nonmetrical Skeletal Variants. *Journal of anatomy*. 1975; **3**: 619-35.
4. Brothwell DR. The Macroscopic Dental Pathology of Some Earlier Human Populations. DR (ed) Dental Anthropology. Oxford: Symposium Puplication Divison, Pergamon, 1963: 271-89.
5. Erdal YS. İznik geç bizans dönemi iskeletlerinin paleoantropolojik açıdan incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara 1991.
6. Ferembach D, Susanne C, Chamla MC. L'homme, son Evolution, Sa Diversite. Paris: 1986. Editions du CNRS.
7. Lundström A. Some Asymmetries of the Dental Arches, Jaws and Skull and Their Etiological Significance. *Am J Orthod* 1961; **17**: 81-106.
8. Özbek M. Antropometri Tekniği. Ders Notları. Ankara 1980.
9. Özbek M. Ortadoğu tarih öncesi toplumlarında dişlerin antropolojik yönden incelenmesi. Doçentlik Tezi. Hacettepe Üniversitesi Ankara, 1980.
10. Özbek M. Çayönü insanlarında diş ve dişeti hastalıkları V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Başbakanlık basımevi, Ankara: 1988: 367-95.
11. Özbek M. Antropolojiye giriş, ders notları. Ankara 1991.
12. Rosing FW Discrete of the Human Population: A Critical Review. *Journal of Human Evolution*. 1984; **13**: 319-23.
13. Türkler MN. Anadolu'da değişik devrelerde yaşamış insanlarda gömülü yirmi yaş dişleri ve M3 mesafesininin değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi Dergisi* 1981; **8**: 37-48.
14. Ubaleker DH. Human Skeletal Remains: Excavation, Anaysis Interperation. Chicago: Aldine Publishing Company, 1978: 312-23.

### Yazışma adresi:

Dr. Tayfun Bilgin  
İ.Ü Diş Hekimliği Fakültesi  
Protetik Diş Tedavisi Anabilim Dalı  
34390 Çapa - İstanbul